

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА

ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Митці на прицілі

**Олександр
ДОВЖЕНКО**

Том 2

**Авторський текст,
упорядкування документів,
примітки, підбір ілюстрацій
Юрія Шаповала**

Харків
«ФОЛІО»
2022

«Кінокороль» і євреї

Для початку — пояснення. «Кінокороль» — так кулуарно називали Олександра Довженка, коли в жовтні 1940 року його призначили художнім керівником Київської кіностудії. Ще у квітні того самого року його призначили головою новоствореної режисерської колегії Київської кіностудії, яка мала займатися питаннями акторських кадрів. Нарешті він отримав реальні важелі впливу на кіновиробництво в Києві. До того ж тепер у нього з'явилися нові можливості для подальшого зближення з партійними і державними керівниками УРСР. Передовсім йдеться про Микиту Хрущова. Вони вже були знайомі, оскільки Хрущов свого часу пильнував за тим, як просувається робота над фільмом «Щорс», що його замовив сам Сталін (про це йтиметься у наступному розділі). У липні 1940 року один з агентів передавав такі Довженкові слова про Хрущова: «От кого я люблю, то це Хрущова. Правильний розумний чоловік! І мріяти вміє. І розуміє, що мрія народить життя»*.

Кость Герасименко («Павленко») у червні 1940 року повідомляє: «Про керівництво партії та уряду Довженко відгукується добре. І це, мабуть, щиро. Про Сталіна він завжди говорить з великою повагою. Добре відгукується про Хрущова. Часто мені розповідає про Хрущова, про свої розмови з ним. Каже, що Хрущов його цінує так само, любить його і що в багатьох питаннях він навіть подекуди впливає на нього. Так, він каже, що Хрущов прислухається до його думки щодо театрального мистецтва в Україні**».

* ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 307.

** ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 292 зв.

Водій Довженка (він агент «Алексин») повідомляє у листопаді 1940 року, що його шеф часто буває в ЦК КП(б)У у Микити Хрущова, у другого секретаря ЦК Михайла Бурмистенка* і в Раді Народних Комісарів у Федора Редька**.

Декларуючи, що його підтримують «нагорі», Олександр Довженко мав плани серйозно збільшити кіновиробництво, а головне, українізувати кіностудію. 27 листопада 1940 року московська газета «Известия» надрукувала анкету «Над чим працюють кінорежисери». У ній Олександр Довженко розповів про перспективи Київської кіностудії: «Ми будемо випускати особливо важливі у художньому і політичному відношенні фільми водночас українською і російською мовами»***. Він також зазначав, що режисерам-початківцям кіностудія забезпечить всебічну допомогу.

Виступаючи на партійно-виробничій конференції студії 8 травня 1941 року, Довженко критикує і говорить про необхідність подолати провінційність Київської кіностудії, її невідразне і нецікаве обличчя: «Ми робили фільми здебільшого російською мовою через те, що в нас мало було своїх режисерів, які працювали б на фільмах з українською мовою, через те,

* Бурмистенко Михайло Олексійович (1902–1941) — партійний і державний діяч. У 1919–1922 роках — на чекістській роботі. Згодом — на комсомольській і партійній роботі. У січні 1936 — серпні 1937 року — інструктор, у серпні 1937 — січні 1938 року — заступник завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б). Від 27 січня до 13 червня 1938 року — виконувач обов'язків 2-го секретаря, від 18 червня 1938 до 9 вересня 1941 року — другий секретар ЦК КП(б)У. Від 27 січня 1938 року — член Політбюро ЦК КП(б) України. У серпні 1941 року призначений членом Військової ради Південно-Західного фронту. Потрапив в оточення під час оборони Києва разом з командуванням фронтом. Загинув у вересні 1941 року на Полтавщині.

** Редько Федір Андрійович (1905–1981) — політик, історик, літературознавець. У 1939–1949 роках — міністр освіти УРСР, заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР. У 1943–1944 роках — ректор Челябінського педагогічного університету, у 1944–1949 роках — ректор Полтавського педагогічного інституту.

*** Цит. за: Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка. — С. 149.

що ми користувалися другорядними, третьорядними режисерами, направленими до нас з Москви з різних причин, режисерами, які ні в російській, ні в українській кінематографії не робили, як треба, а дивилися здебільшого на свою роботу, так сказати, зі споживчої точки зору й живилися на кінематографії як на золотому дні, де можна було заробити багато грошей*.

У союзники Довженко бере Микиту Хрущова і наводить у своєму виступі слова вождя комуністів УРСР про те, що фільми треба знімати українською мовою, а потім дублювати російською. За Довженком, Хрущов наголосив: «...Поки ви будете знімати картину російською мовою, тобто йдучи по лінії найменшого опору, а потім будете дублювати за допомогою своїх асистентів через три-чотири місяці після виходу російського варіанта, що обійде вже всі екрани, то доведеться дублювати десять-п'ятнадцять екземплярів для глибокої провінції й т. п. Це справа ненормальна. Поки ми не будемо робити картини українською мовою, у нас не буде своїх акторських кадрів**».

Роман Корогодський ставив під сумнів ці слова Микити Хрущова. Сергій Тримбач вважає, що Довженко не міг аж так викривити слова сталінського посланця в Україні. Напевно, щось подібне Хрущов говорив, а Довженко, звісно, міг певні акценти внести, загострити, але навряд чи він би наважився вигадувати за керівника такого рівня***.

У своєму виступі на партійно-виробничій конференції Київської кіностудії Олександр Довженко задекларував ще одну річ, яка, поза сумнівом, сподобалась не всім співробітникам. Він зазначив, що жорстко й беззастережно наполягатиме на виконанні своїх наказів. Заздрісників і ворогів у нього достатньо. Тож не дивно, що спроба українізувати (хоча й паралельно з російськомовним продуктом) студію, і спроба додати творчій енергії через залучення молодих митців миттєво викликали обвинувачення на адресу Олександра Довженка у «націоналізмі» і проштотуванні «своїх» кадрів.

* Цит. за: Безручко Олександр. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб. — С. 188.

** Там само. — С. 188–189.

*** Див.: Тримбач С. Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі. — С. 347.

Документи

№
ДОНЕСЕННЯ
АГЕНТА «ТИМОФЄЄВА»*

19 лютого 1940 р.
СТРОГО СЕКРЕТНО

IV отдел НКВД УССР пятое отделение
АГЕНТУРНОЕ ДОНЕСЕНИЕ
ИСТОЧНИК «ТИМОФЕЕВ»
Принял «19» февраля 1940 года
пом. оперуполн. 5 от-ния II отдела УГБ НКВД УССР т. ЕРЕМИН

О режиссере Александре Петровиче ДОВЖЕНКО.

В поведении ДОВЖЕНКО есть несколько отрицательных сторон, на которые необходимо уделить внимание.

Исполнив заказ т. СТАЛИНА (съемку украинского ЧАПАЕВА, «ЩОРС»), т. ДОВЖЕНКО стал вести себя не совсем, как советский гражданин. Он и ранее был весьма грубо-деспотичен с работниками, а теперь он стал проявлять это в еще более острой форме; почти ни с кем не здоровается; второе — это проявление антисемитизма.

Так, например, в группе «ЩОРС» был пример еврей т. НУДМОН; так ДОВЖЕНКО убрал его из группы потому, что у НУДМОНа — еврейский тип и, вообще, он часто проявляет антисемитизм. Из всех директоров он уважает только ВАЙШВИЛО за то, что тот — русский, а не еврей.

Кроме того, у ДОВЖЕНКО есть элементы национализма. Непонятен отход ДОВЖЕНКО от современной революционной тематики; предполагаемая работа над «Тарасом Бульбой» является не только не этичным поступком в отношении режиссера КАВАЛЕРИДЗЕ, у которого он забрал эту постановку, но говорит за то, что Довженко современных тем ставить не хочет, а это уже о многом говорит.

Верно [підпис Єрьоміна]

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 269–270.

* На документі є резолюція: «т. Прохоренко. К материалам на Довженко. 20/II-[1940 г.]» [підпис нерозб.]

№
ДОНЕСЕННЯ
АГЕНТА «ТИМОФЄЄВА»

4 березня 1940 р.
СТРОГО СЕКРЕТНО

IV отдел НКВД УССР пятое отделение
АГЕНТУРНОЕ ДОНЕСЕНИЕ
ИСТОЧНИК «ТИМОФЕЕВ»
Принял «4» марта 1940 года
пом[ощник] оперуполномоченного
5 отделения 2 отдела УГБ СЕКАРЕВ

СОДЕРЖАНИЕ ДОНЕСЕНИЯ

О режиссере Киевской киностудии

Александре Петровиче ДОВЖЕНКО и о националистической группировке среди ведущих творческих работников в этой студии

Режиссер ДОВЖЕНКО, делая большое и нужное дело в области кино, проявляет себя, в отношении себя и производства, не всегда как настоящий советский гражданин. В обращении с работниками всегда у него очень грубый и высокомерный тон разговора; он всех окружающих ставит ниже себя, особенно, это стало заметно во время съемки, по окончании работы над фильмом «Щорс», который он снимал по заданию т. СТАЛИНА.

Оказанное ему доверие тов. СТАЛИНЫМ и внимание, проявленное к нему, сделало его очень грубым, тон разговора и обращения — это у него тон командира, но не товарища командира. В работе он заставлял работников беспрекословно подчиняться, не считаясь никогда с их мнением.

ДОВЖЕНКО всегда имел близких друзей и часто окружающие не понимали причин этой дружбы, так как она распространялась на людей неуважаемых и подозрительных.

Один из самых старых друзей ДОВЖЕНКО был Борис ЗАГОРСКИЙ, который в 1936 г. был раскрыт как шпион иностранной разведки. Дружба с ним была очень тесная и длилась много лет.

Участники троцкистской группировки студенты киноинститута как то: Николай САСИМ, ФЕРЕНЦ и другие были

ближайшими ассистентами и приближенными режиссера ДОВЖЕНКО. Главари этой организации, а именно САСИМ и ФЕРЕНЦ, были арестованы и сосланы. САСИМ был очень близок к ДОВЖЕНКО, он ему всячески помогал и продвигал на работе.

Следующим после САСИМА был у ДОВЖЕНКО ассистент ЗАТВОРНИЦКИЙ Глеб, которого ДОВЖЕНКО взял к себе первым ассистентом и всячески его рекламировал, отстраняя в тень преданнейшего и хорошего старого работника БОДИКА. ЗАТВОРНИЦКИЙ вскоре был арестован и отдан под суд за должное.

После ЗАТВОРНИЦКОГО ассистентом у ДОВЖЕНКО работал ИГНАТОВИЧ, человек весьма подозрительный в настоящее время и с темным прошлым «курбасовца».

ДОВЖЕНКО любит славу, он любит, чтобы его восхваляли и не противоречили ему. Такими подхалимами были все его ассистенты, но не одно это связывало этих людей с ДОВЖЕНКО.

Националистические взгляды и убеждения перечисленных лиц были также близки ДОВЖЕНКО и объединяли их идейно, а от националистических взглядов ДОВЖЕНКО не свободен.

Оператор, с которым все время работал, ДЕМУЦКИЙ Данил Порфирьевич, был арестован и сослан на 7 лет. В настоящее время он закончил срок наказания и ДОВЖЕНКО хлопочет о его возвращении на Киевскую студию в его группу, которая будет снимать «Тарас Бульба» по сценарию, отобранному ДОВЖЕНКО у режиссера КАВАЛЕРИДЗЕ (поступок, также не идущий к лицу советского гражданина).

На студии существует две группировки, одну из них можно назвать националистической. Вот как это стало мне известно.

Приехал из Москвы режиссер тех[нического] фильма Петр ВЕРШИГОРА и рассказал мне и ассистенту Николаю СОВВАТЕЕВУ следующее. В Комитете по делам кинематографии его встретил заведующий сценарным отделом Киевской студии СИРОТА и говорит, что на студии есть два лагеря, один из них снимает картины на различные темы, а к другому относятся режиссеры и другие лица, снимающие картины исключительно украинские, национальные. Этот лагерь воз-

главляет ДОВЖЕНКО, к нему относятся САВЧЕНКО Игорь, ДОЛЬД-МИХАЙЛИК, СИРОТА и другие и поддерживает их дирекция, предлагая ВЕРШИГОРЕ вступить в их лагерь. Он обещал ему всяческую поддержку и помощь со стороны своей, ДОВЖЕНКО, и других; для этого ВЕРШИГОРА должен был снимать исключительно украинские националистические картины.

Напрашивается вопрос, не является ли подобная группировка носителем националистических идей? Не рассматривают ли они формулировку «искусство национальное по форме и социалистическое по содержанию» иначе, а именно: «национальное по форме и националистическое по содержанию»? Основания предполагать подобное есть.

ДОВЖЕНКО очень близок с ДОЛЬДОМ. ДОЛЬД часто бывает у него, близок с ВАЙШВИЛО, близок с САВЧЕНКО, с СИРОТОЙ, но не близок с режиссерами не украинцами, как ЛУКОВЫМ, ПЕНЦЛИНЫМ, ФРЕНКЕЛЕМ, ЭККОМ и другими. Все, что является чисто украинским, вызывает в нем восторг, к неукраинскому он безразличен.

ПРИМЕЧАНИЕ: ДОВЖЕНКО А. П., ДОЛЬД, ВАЙШВИЛО разрабатываются как активные украинские националисты.

СПРАВКА:

Агенту дано задание сговориться с П. ВЕРШИГОРОЙ, перейти вместе в группу ДОВЖЕНКО-ДОЛЬДА для съемок укр[аинских] фильмов, так как и тот, и другой работы на студии пока не имеют. Основной упор агент делает на то, что здесь, якобы, лучшие силы и т. д. и что ничего плохого в наличии укр[аинской] группы на студии нет, ибо студия украинская.

ВЕРНО: [підпис Секарева]

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 271—274.

ЗМІСТ

«КІНОКОРОЛЬ» І ЄВРЕЇ	3
ДОКУМЕНТИ	43
ЧЕКІСТИ, АГЕНТИ, ВОЖДІ ТА ФІЛЬМИ ДОВЖЕНКА.	153
ДОКУМЕНТИ	231
ВІЙНА І ПО ВІЙНІ.	447
ДОКУМЕНТИ	487
Післямова	653
Іменний покажчик	655